

بررسی حدود آزادی زن در خانه با تکیه بر متون دینی

آمنه رمه پرور، زینب پیرمحمدیان

مدرسه علمیه الزهرا (سلام الله علیها) شبستر استان آ. شرقی

چکیده

خانواده، از نگاه جامعه‌شناسان، نخستین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی دانسته می‌شود که هم مایه بقای نسل بشر و هم بستری برای رسیدن انسان به کمال است. این نهاد با رعایت احکام الهی به وسیله‌ی ازدواج زن و مرد تشکیل می‌شود. ازدواج، یکی از مهم‌ترین تصمیمات زندگی هر فرد است. تصمیمی که آغازگر فصل جدیدی از تعهد، و... و در عین حال، چالش‌ها و موانعی خواهد بود. یکی از این چالش‌ها، مسئله آزادی است. البته آزادی در زندگی مشترک به این معناست که هر همسر حق دارد تصمیم‌های خودش رو در مورد موضوعاتی مختلف بگیرد. زن و مرد هر دو در این نهاد دارای حدودی هستند. این حقوق برای هر دو همسر لازم و ضروری است و برای اطمینان از اینکه همه چیز مرتب و منظم باشد، باید به قوانین و مقررات اجتماعی توجه کرد. همچنین حق حریم خصوصی هم مهم است. در نظام اسلامی به شخصیت و جایگاه زن و نقش‌های وی در زندگی فردی و اجتماعی توجه خاصی شده است. این پژوهش به دنبال این سؤال که حدود آزادی زن در خانه با تکیه بر متون دینی چیست؟ با روش تحلیل محتوایی به این نتیجه رسیده که زن به عنوان عضوی از خانواده دارای آزادی‌هایی از قبیل عبادی همانند نماز و روزه و حج واجب همچنین آزادی فرهنگی مثل علم‌آموزی، آزادی سیاسی از قبیل شرکت در راهپیمایی‌ها و ... است.

کلید واژه: زن، خانواده، آزادی زنان، حدود آزادی

مقدمه

تشکیل خانواده در نگاه اسلام از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. خانواده هر چند از نظر جمعیت، یک جامعه بسیار کوچک دانسته می‌شود. اسلام به‌منظور سالم‌سازی جوامع بزرگ‌تر انسانی اهتمام ویژه‌ای به سلامت نهاد خانواده دارد. زن و مرد با رعایت احکام اخلاقی به واسطه ازدواج این نهاد را تشکیل می‌دهند. ازدواج، یکی از مهم‌ترین تصمیمات زندگی هر فرد است. تصمیمی که آغازگر فصل جدیدی از تعهد، عشق و... و در عین حال، چالش‌ها و موانعی خواهد بود. یکی از این چالش‌ها، مسئله آزادی است. آزادی بعد از ازدواج یعنی اینکه هر همسر حقوق و مسئولیت‌های خود رو دارد. زندگی مشترک دو نفر همیشه با آزادی و مسئولیت‌هایی همراه است که از طریق قوانین و مقررات اجتماعی تنظیم می‌شوند. آزادی در زندگی مشترک به این معناست که هر همسر حق داری تصمیم‌های خودش رو در مورد موضوعاتی مثل شغل، تفریحات، و تربیت فرزندان بگیرد و راه زندگی رو به‌دلخواه خودش شکل دهد. این حقوق برای هر دو همسر لازم و ضروری است و برای اطمینان از اینکه همه چیز مرتب و منظم باشد، باید به قوانین و مقررات اجتماعی توجه کرد. همچنین، حق حریم خصوصی هم مهم است. هر همسری حق دارد حریم خصوصی خود رو حفظ کند. یکی از ارکان اصلی خانواده را زن تشکیل می‌دهد. حقوق فردی زن در وسیع‌ترین تعبیر به آزادی‌ها، توانایی‌ها، مصونیت‌ها و مطالباتی گفته می‌شود که جامعه آن را برای رشد و اعتلای فرد ضروری می‌داند. با توجه به این امر این سؤال پیش می‌آید که حدود آزادی زن در خانه با تکیه بر متون دینی چیست؟

در تبیین پیشینه باید نخستین پیشینه را در موضوعات مطرح شده در کتب حقوقی و فقهی جستجو نمود و در دوران معاصر آثاری که به‌صورت مستقل به مبحث حد آزادی زنان در خانه بپردازد به‌صورت مستقل مورد وجود ندارد. بیشتر به‌صورت بایدها و نبایدهای حقوقی زن و شوهر در مباحث حقوقی و فقهی پرداخت شده است. هدف از این تحقیق شناخت قلمرو آزادی‌های زنان پس از ازدواج در محیط خانواده ازدواج در چارچوب احکام اسلامی است. این تحقیق نشان خواهد داد چه تفاوت‌هایی در قلمرو و ابعاد آزادی فردی زنان قبل و پس است.

۱. تعریف آزادی

لغویان برای آزادی معانی متعددی گفته‌اند؛ از جمله، آن را به قدرت انتخاب، رهایی، ضدّ بندگی، (دهخدا، ج ۱، ص ۷۷) و استقلال در عمل و از آمیختگی رها شدن (راغب، ج ۱، ص ۲۲۴) است. واژه آزادی در زبان فارسی به معنای رها بودن از قید و بند است. (انوری، ۱۳۸۲، ۱، ۳۱) معادل دقیق این واژه در زبان عربی حر و حریت است آزاد کسی است که از دیگری پیروی نکرده و آزاد زندگی می‌کند (انطوان و همکاران، بی‌تا، ۲۶۷)

واژه‌ی «آزادی» واژه‌ای مقدس، در همه ادیان، مکاتب و است، آزادی به‌مثابه مفهومی انتزاعی مناقشه بردار بوده و تعاریف و تفاسیر مختلفی از آن شده است و در ایده‌ها و فرهنگ‌های مختلف، تعاریف متفاوتی دارد؛ اما می‌توان در لوای این تعاریف به اشتراک‌ها و اصول ثابتی دست یافت و براساس آن، مفهوم جهان‌شمولی از آزادی ارائه کرد.

منتسکیو می‌نویسد:

«هیچ واژه‌ای به اندازه واژه آزادی ذهن مردم را به خود جلب نکرده است و هیچ واژه‌ای هم مانند آزادی به معانی مختلف به کار نرفته است. برای بعضی از مردم، آزادی یعنی اختیار داشته باشند، کسی را که خودشان به او اختیاراتی داده‌اند؛ به محض این که خواست؛ از آن اختیار سوءاستفاده کند و ظالم شود؛ خلع کنند. برای عده‌ای دیگر، یعنی بتوانند، کسی را که باید مطیع او باشند خودشان انتخاب کنند. دسته سوم، آزادی را در این می‌دانند؛ که حق داشته باشند؛ مسلح شوند و زور بگویند.» (روح‌القوانین، کتاب یازدهم، فصل دوم)

مظهر کمال شخصیت هر فرد بسته به این است که آزادی اراده داشته باشد، زیرا افراد در سایه آزادی اراده می‌توانند کمالات خود را ظاهر کنند؛ بنابراین برای احترام به شخصیت انسانی هر فرد باید به اراده احترام گذاشت. (رحمانی، ابهری و ایزدی فر، ۱۳۹۶، ۹۰، ۹۱)

آزادی در اصطلاح، معانی گوناگون دارد که تا بیش از دویست تعریف می‌رسد؛ به‌عنوان نمونه، آزادی عبارت است از: «فقدان موانع در راه تحقق آرزوهای انسان». (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۴) با توجه به گستردگی مبحث آزادی، در این نوشتار قصد بر آن است تا حد آزادی زن در خانه مشخص شود. بدین منظور در ذیل حدود آزادی زن در خانه بررسی خواهد شد.

۲. حدود عبادی در بعد خانواده

ادای فرایض دینی و عبادی از امور مهم و حق الله محسوب می‌شوند و هنگام تراحم این فرایض و عبادات با دیگر امور اجتماعی، فردی و خانوادگی مباحث مهمی مطرح است. از آنجا که ممکن است در زندگی مشترک زن در دین‌داری با مشکل رو به رو شود، داشتن دین مشترک و مسلمان بودن برای زن و مرد از شرایط صحت نکاح است. به گونه‌ای که زن نمی‌تواند شوهر غیرمسلمان اختیار کند. وجود این احکام، این سؤال را مطرح می‌کند که ازدواج در قلمرو دین‌داری و عبادات فردی و اجتماعی زن چه تأثیری دارد؟

۲-۱- نماز

پس از ازدواج زن موظف است در عبادات فردی مانند نماز را بدون هیچ‌گونه کمی و کاستی همانند زمان پیش از ازدواج انجام دهد. هر چند میان عبادت واجب و مستحب تفاوت است. بدین‌گونه که زن در عبادت‌های واجب به اذن شوهر نیاز ندارد و تکلیف الهی را باید بر رعایت حق شوهر مقدم دانست؛ اما در عبادت‌های مستحب زن باید حق شوهر را رعایت کند و اذن وی را داشته باشد. (حلی، ۱۴۰۳، ص ۵۰۴). بر این اساس چنانچه عبادت از نمازهای واجب باشد، اقامه‌ی نماز که حق الله است بر تمکین زوج مقدم است و رضایت یا نارضایتی زوج در انجام نماز واجب تأثیری ندارد. از جمله نمازهای واجب می‌توان به نمازهای یومیه، نماز آیات، نماز طواف واجب حج و نمازی که به سبب نذر یا عهد و قسم واجب می‌شود اشاره کرد؛ اما اگر زوجه بخواهد نمازهای مستحبی همچون نوافل یومیه، نماز شب، نماز زیارت و نماز باران به جا انجام این اعمال با حقوق زوج تراحم داشته باشد، اجازه از زوج لازم است.

این حکم به طور کلی در تمام عبادات فردی لازم‌الاجراست؛ بنابراین عبادات واجب زن، بر حق شوهر اولویت دارد. (شعبانی، ص ۱۱۸).

۲-۲- روزه

زن و شوهر در انجام تکالیف شرعی واجب خود آزادند و عمل هیچ‌کدام مشروط به اجازه دیگری نیست. روزه واجب هم چنین است. در ناحیه شوهر که اساساً هیچ شبهه‌ای نیست و در ناحیه زن هم برخی فقها بر این امر تأکید جسته‌اند که زن روزه واجب خود را بدون نیاز به اذن شوهر باید انجام دهد و شوهر جایز نیست مانع وی شود.

بنابراین شوهر به هیچ‌عنوان نمی‌تواند مانع گرفتن روزه واجب شود. باید دقت داشت که هیچ‌کس حق ندارد دیگری را از انجام واجبات منع کند.

شیخ طوسی در المبسوط می‌فرماید: «اگر روزه نذری زن با اجازه شوهر، معین به زمان شده باشد، شوهر نمی‌تواند او را از گرفتن روزه منع کند؛ زیرا روزه نذری با اذن شوهر بوده و بر زن واجب عینی شده است». (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۴).

اما حکم روزه مستحبی در ادامه مطرح می‌شود:

عن علی بن الحسین (علیه‌السلام) فی حدیث قال: «و اما صوم الاذن فإن المرأة لا تصوم تطوعا إلا باذن زوجها؛ امام سجاد (علیه‌السلام) فرمود: و اما روزه با اجازه، پس همانا زن بدون اجازه شوهر روزه استحبابی به جا نیاورد». (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۵۲۹).

فقه‌های شیعه قائل‌اند جایز نیست که زن بدون اجازه‌ی شوهرش روزه استحبابی بگیرد، چنانچه زن بدون اذن شوهر روزه استحبابی بگیرد، و شوهرش او را منع کند باید از روی احتیاط روزه را ترک کند.

شیخ مفید فرموده است: «هر زنی که دارای شوهر است، تا زمانی که شوهرش به او اذن نداده، گرفتن روزه استحبابی بر او جایز نیست، چنانچه شوهر به او اذن داد، روزه بگیرد و اگر به او اذن نداد و او را از این کار منع کرد، گرفتن روزه استحبابی با منع شوهرش بر او حرام می‌شود». (بغدادی، ۱۴۱۳، ص ۳۰).

از این روایات برداشت می‌شود که فقها امامیه بر این امر که جایز نیست زن بدون اجازه از شوهرش روزه مستحبی بگیرد اتفاق دارند و اگر زن مخالفت کند و بدون اجازه شوهر روزه مستحبی بگیرد، روزه مستحبی با مخالفت شوهر حرام است.

۲-۳- صدقه مستحبی

یکی از بهترین راه‌ها برای مصرف کردن مال و هر نوع منفعتی صدقه دادن در راه خداست. صدقه در فرهنگ اسلامی مالی است که انسان به قصد قربت از دارایی خود خارج می‌کند و از آنجا که در شرع هر عملی قواعد و قوانینی دارد تا مقبولیت هر چه بیشتر خداوند را به دنبال داشته باشد صدقه دادن نیز از این حکم مستثنی نیست و تابع قوانین و ضوابطی است. بر اساس مستندات موجود زن می‌تواند همان‌طور که قبل از ازدواج از اموال خود و طبق نظر خویش صدقه دهد، بعد از ازدواج و انعقاد عقد زوجیت نیز می‌تواند همان‌گونه عمل کند و نیازی به اخذ اذن از همسرش ندارد و زوجیت محدودیتی برای او ایجاد نمی‌کند. (عاملی (شهید اول)، ۱۴۱۶، ص ۱۳۹).

بنابراین، حضور در راهپیمایی برای هر مسلمانی که بتواند در آن شرکت کند، واجب است و این یک حکم ولایی است و بر همه اطاعت از آن لازم است. البته کسانی که به دلیل عذری که در عرف مورد پذیرش است (مانند محدودیت جسمی یا مشکلات امنیتی) نمی‌توانند شرکت کنند، معذور هستند. (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری)

حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی):

«به نحو کلی تعظیم شعائر اسلامی و حفظ انقلاب اسلامی وظیفه هر مسلمانی است و اقدام به هر عملی که موجب تقویت اسلام و تضعیف کفر است مطلوب و دارای اجر و ثواب خواهد بود و در مواردی که شرکت نکردن در راهپیمایی موجب تضعیف نظام اسلامی شود، منوط به اذن شوهر نیست». (استفتائات رهبری)

۵-۲- شرکت در جهاد

جهاد یکی از مهم‌ترین ارکان دینی است و وجوب آن از ضروریات دین مبین اسلام به شمار می‌رود. پیچیدگی دنیای امروز و گوناگونی عرصه‌ی جنگ‌ها سبب شده است که موضوع جهاد زن در معرض مناقشه‌های علمی و فقهی واقع شود.

یکی از مسائل مطرح جامعه‌ی امروزی، وجوب حضور زن در گسترش دین و ارزش‌های اسلامی و دست یافتن به فضایی است که می‌تواند در این عرصه به‌دست آورد. جهاد، از مسؤولیت‌هایی است که آیات و احادیث فراوانی به اهمیت این تکلیف الهی دلالت دارند، جهاد دو نوع ابتدایی و دفاعی است.

برابر آموزه‌های فقهی، جهادی که از زن برداشته شده، جهاد ابتدایی بوده نه جهاد دفاعی. از این رو جهاد ابتدایی یا جهاد دعوت به معنای «شروع جنگ به واسطه‌ی مسلمانان تحت شرایط و ضوابط خاص بدون وجود حمله‌ای از سوی مشرکان و صرفاً برای دعوت آنان به اسلام»، طبق نظر بسیاری از فقها، درباره‌ی زنان غیر واجب شمرده شده است.

سقوط جهاد از زنان موجب سقوط کلی ثواب از آنها نیست. بلکه هر زنی که رعایت احکام الهی را بر خود لازم بداند، و بدان‌ها عمل کند و شوهر را در حضور اطاعت کند و در غیبت مال و ناموس وی را حفظ نماید، اجر مرد مجاهد در راه خدا برای او است. (بیهقی، در المنثور، ج ۲، ص ۱۵۳).

شیخ طوسی از اصبع بن نباته از امیرالمؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: «خداوند جهاد را بر مردان و زنان نوشته است. جهاد مرد بذل مال و جان است تا جائی که در راه خدا کشته شود و جهاد زن این است که بر اذیت‌های شوهر و اقوام وی صبر کند». (طوسی، همان، ج ۲، ۱۳۸۷).

این فرقی که بین دو معنی جهاد داده شده، می‌رساند که جهاد مرد و زن یکسان نیست.

جهت دیگر اینکه زن به واسطه ضعف و ظرافت بدن شایسته انجام امور سربازی نیست و به همین جهت برای او سهمی از غنیمت مقرر نشده است. (علامه حلی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، کتاب «جهاد» ص ۸۹۹).

کلینی روایت می‌کند: «جهاد زن، خوب شوهرداری کردن است». (کلینی، فروع کافی، ج ۵، کتاب «الجهاد» ص ۹).

پس جهاد، از جمله اموری است که در متون فقهی واجب کفایی محسوب می‌شود و خروج زن از منزل جهت ادای واجب کفایی بدون اذن از زوج جایز نیست؛ چون که حق شوهر واجب عینی است و با وجود واجب عینی نوبت به واجب کفایی نمی‌رسد و نیز واجب کفایی در این موارد از زنان برداشته شده است. (خویی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۲۰)

بنابراین مرد می‌تواند زن را از جهاد ابتدائی منع کرده؛ اما با توجه به اینکه همه مردان و زنان باید از کیان اسلام دفاع کنند مرد حق منع زن از جهاد دفاعی را ندارد.

نتیجه گیری

تشکیل خانواده در نگاه اسلام از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. خانواده هر چند از نظر جمعیت، یک جامعه بسیار کوچک دانسته می‌شود. اسلام به‌منظور سالم‌سازی جوامع بزرگ‌تر انسانی اهتمام ویژه‌ای به سلامت نهاد خانواده دارد. یکی از ارکان اصلی خانواده را زن تشکیل می‌دهد. حقوق فردی زن در وسیع‌ترین تعبیر به آزادی‌ها، توانایی‌ها، مصونیت‌ها و مطالباتی گفته می‌شود که جامعه آن را برای رشد و اعتلای فرد ضروری می‌داند. گرچه در قانون مجازات اسلامی برای کوتاهی زوجین از وظایف و تکالیف خود ضمانت اجرای مناسبی در نظر گرفته شده است؛ اما باید توجه داشت که اخلاق مقدمه بر قانون است در حوزه عبادات چنانچه انجام عبادت‌ها به وسیله زن با حقوق شوهر در تراحم باید میان عبادات واجب و مستحب توافق قائل شد عبادت مستحب صحت آن مشروط به اذن شوهر است و در صورت تراحم باید حق شوهر مقدم شود. در بحث آزادی‌های زن پس از ازدواج اولین نکته‌ای است که ممکن است به ذهن هر فرد متبادر شود این است که زن پس از ازدواج

حتی برای رسیدن به حقوق اساسی خود نیازمند اذن شوهر است درحالی که بیشتر فقها انجام برخی امور را استثنا کردند و معتقدند اگر زن بخواهد یکی از این امور را انجام دهد نیازی به اذن زوج ندارد این امور عبارت است از صله ارحام نسبت به پدر و مادر، فراگرفتن احکام اسلامی، تهیه اجناس ضروری منزل، شرکت در انتخابات و راهپیمایی‌ها، مراجعه به طبیب.

منابع

کتاب‌ها

۱. ابن ادریس حلی، محمد بن احمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۱ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، بی‌جا، چاپ ششم، ۱۴۰۵ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۹۸م.
۴. ایروانی، محمدباقر، دروس تمهیدیه فی الفقه الاستدلالی علی المذهب الجعفری، ج ۲، چاپ دوم، بی‌جا، مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه، ۱۴۲۲ق.
۵. بانکی‌پور فرد، امیرحسین، کلیات مباحث زن و خانواده، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ش.
۶. بیهقی، جلال الدین، درّ المنثور، ج ۲، چاپ اول، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تا.
۷. جوادی آملی، عبدالله، زن در آئینه جلال و جمال، قم، نشر اسراء، ۱۳۷۶ش.
۸. جوان آراسته، حسین، حقوق اجتماعی و سیاسی در اسلام، تهران، یلدا، ۱۳۹۱.
۹. حسینی، سید ابراهیم، نقش تاریخی زن از دیدگاه قرآن، چاپ اول، تهران، کانون اندیشه جوان، ۱۳۹۲.
۱۰. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۴، قم، آل‌البیت، ۱۴۱۴ق.

۱۱. حکمت‌نیا، محمود، حقوق و مسئولیتهای فردی و اجتماعی زن، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. حلی، حسن بن یوسف، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، چاپ اول، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. خمینی، روح الله، صحیفه امام، ج ۴، چاپ چهارم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۱۵. راغب اصفهانی، مصطفی، مفردات قرآن، قم: دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴.
۱۶. زبیدی، سیدمحمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۴، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
۱۷. سعدی، ابوحبیب، القاموس الفقہی لغة و اصطلاحا، چاپ دوم، دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۸ ق.
۱۸. سعیدی حسینی، سید محمد، جوان و نیاز به آزادی، چاپ دوم، کرمان، خدمات فرهنگی، ۱۳۹۰.
۱۹. صدر، حسن، حقوق زن در اسلام و اروپا، تهران، قلم، ۱۳۹۶ ش.
۲۰. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
۲۱. طباطبایی یزدی، سیدمحمد کاظم، تكملة العروة الوثقی، ج ۲، چاپ اول، ۱۴۱۹ ق.
۲۲. طبرسی، محمد بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن، ج ۳، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تا.
۲۳. طوسی، ابو جعفر، المبسوط فی فقه الإمامیه، محقق / مصحح: کشفی، سید محمد تقی، چاپ سوم، تهران، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷ ق.
۲۴. عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی، اللمعة الدمشقیه، قم، دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
۲۵. کربلایی نظر، زن و بازیابی هویت حقیقی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰ ش.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، فروع کافی، ج ۵، تهران، نشر حیدری، ۱۳۵۰.
۲۷. محقق حلی، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.

۲۸. مشکینی، علی، مصطلحات الفقه، ج ۱، محقق: احمدی جلفایی، حمید، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۲ ش.
۲۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، بخش فقه و حقوق، ج اول، تهران، نشر صدرا، ۱۳۷۶ ش.
۳۰. یوسفیان، نعمت الله، احکام اقتصادی خانواده، ج ۱، تهران، انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۹۳ ش.

مقالات و مجلات

۳۱. شعبانی، احمد، زکات یا مالیات؛ کدامیک؟، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ش ۳، بی تا.
۳۲. رحمانی، مهدی، حمید ابهری و علی اکبر ایزدی فر، «بررسی حقوقی اثر نشوز زوجه تحقق وکالت وی در ازدواج مجدد زوج» مطالعات راهبردی زنان، دوره نوزدهم، ش ۷۶.
۳۳. تحقق وکالت وی در ازدواج مجدد زوج»، مطالعات راهبردی زنان
۳۴. طاهری نیا، احمد، زن و استقلال اقتصادی، مجله معرفت، ش ۸۹، ۱۳۸۴ ش.
۳۵. ماهنامه پیام زن، ۱۳۷۸.
۳۶. پایگاه اطلاع رسانی مقام معظم رهبری